

UOT 930.85

T.F.Musayev

*Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
telman.musaiev@mail.ru*

XIX ƏSRDƏ QARABAĞ BÖLGƏSİNDƏ İPƏKÇİLİK VƏ İPƏK PARÇA TOXUCULUĞU

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, ipək, ipəkçilik, toxuculuq, ipək parça, kустar sənət

XIX əsrdə ipəkçilik və ipək parça toxuculuğu Qarabağ bölgəsində sənətkarlıq istehsalının aparıcı sahələrindən birinə çevrilmişdir. XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağ bölgəsində yaranmış mürəkkəb hərbi-siyasi vəziyyət şəraitində ipəkçilikdə başlanmış tənəzzül, XIX əsrin 50-ci illərində Rusiya toxuculuq fabriklərinin xam ipəyə artan tələbatı nəticəsində sürətli inkişaf əvəz olunmuşdu. XIX əsrin 60-cı illərində ipəkqurdu xəstəliyinin yayılması və bölgə bazarlarının ucuz fabrik istehsalı olan məmulatlarla doldurulması ipək parça istehsalının kəskin azalmasına səbəb olmuşdu. XIX əsrin 70-ci illərində ipəkçiliyin dirçəlməsi və dünya bazarlarında xam ipəyin qiymətinin yüksəlməsi bölgədə ipəksarma fabriklərinin meydana gəlməsinə və sənətkar tipli müəssisələrin sıradan çıxmasına səbəb olmuşdu. XIX əsrin 80-ci illərinin ortalarından sənətkar tipli ipək parça toxuculuğunun yenidən bərpasına cəhd edilsə də, XIX əsrin sonlarında ipəkçiliyin sürətli inkişafına baxmayaraq bu sənət sahəsi yenidən tənəzzülə uğramışdı. Buna baxmayaraq şəhərdə kiçik emalatxanalar, kəndlərdə isə ailələr ipək parça istehsalını XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etdirmişlər.

Т.Ф.Мусаев

ШЕЛКОВОДСТВО И ШЕЛКОТКАЧЕСТВО В КАРАБАХСКОМ РЕГИОНЕ В XIX ВЕКЕ

Ключевые слова: Азербайджан, Карабах, шелк, шелководство, ткачество, шелковая ткань, кустарное ремесло

В XIX веке шелководство и шелкоткачество превратилось в одно из ведущих отраслей ремесленного производства в Карабахском регионе. Спад в шелководстве, начавшийся в условиях сложной военно-политической ситуации в Азербайджане, в том числе Карабахе, в начале XIX века, сменился бурным развитием в 50-е годы XIX века, в результате возросшего спроса на шелка-сырца со стороны российских фабрик. Распространения болезни шелковичных червей в 60-е годы XIX века и насыщения рынка региона дешевыми фабричными изделиями привело к резкому сокращению производства шелковых тканей. С возрождением шелководства в 70-х годах XIX века и рост цен шелка-сырца на мировом рынке привело к появлению шелкопрядильных фабрик в регионе и

краху ремесленных предприятий. Хотя в 80-е годы XIX века были предприняты попытки возродить ремесленное шелкоткачество, в конце XIX века несмотря на развитие производства шелка шелкоткачество снова пришло в упадок. Тем не менее, небольшие мастерские, в городе и семьи в деревнях, до начала XX века, продолжали производство шелковых тканей.

T.F.Musayev

SERICULTURE AND SILK WEAVING IN THE KARABAKH REGION IN THE 19th CENTURIES

Keywords: *Azerbaijan, Karabakh, silk, silkworm breeding, weaving, silk cloth, handicraft*

Silkworm breeding and weaving of silk tissue had changed to one of the leading field of the craftsman production in Karabagh region at the beginning of XIX centuries. Nevertheless, weaving of silk tissue and silkworm breeding declined in the region with the destruction effect of Russian-Iran wars during 20-30 years of XIX century, the demand of crude silk of the Russian factories provided positive effect to silk tissue weaving beside development of silkworm breeding. Spread of silkworm disease at 60s years of XIX century and filling of regional markets with cheap products of factory manufacture led to the rapid decline of silk tissue production. Flourishing of silkworm breeding during 70s of XIX century and with increase of silk value, the formation of silk rolling factories and dysfunction of craftsman type enterprises were observed. Although there were attempts to recurrent restoration of tissue weaving of craftsman type in the middle of 80s of XIX century, despite rapid development of the silkworm breeding at 90s of XIX century, the repeated decline was stated. Notwithstanding, the silkworm breeding was continued by the families at domestic condition in the villages and small scale workshops in the cities up to the beginning of XX century.

Qarabağ bölgəsi hələ erkən orta əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanda ipəkçiliyin geniş yayıldığı mərkəzlərdən biri olmuşdur. Bölgəsinin təbii-coğrafi şəraiti və florası ipəkqurdu bəsləmək üçün geniş imkanlar açırdı. Qarabağ ipəyi, eləcə də ondan hazırlanmış parça məmulatları daxili bazarın rəvac satış məhsuluna çevrilməklə yanaşı, qonşu ölkələrə, o cümlədən Rusiya və Avropa bazarlarına da yol tapmağı bacarmışdı.

XVIII əsrin sonlarında şah Qacarın Qarabağa dağıdıcı yürüşləri kənd təsərrüfatının və sənətkarlığın digər sahələri kimi, ipəkçiliyin və ipək toxuculuğunun da tənəzzülənə səbəb olmuşdu. Buna baxmayaraq tədqiq olunan dövrdə ipəkçilik və ipək parça toxuculuğu bölgənin iqtisadi həyatında mühüm rol oynayırdı. Qarabağ xanlığının həm dağlıq, həm də düzən ərazilərində ipəkçiliyi inkişaf etdirmək üçün çoxlu tut bağları salınmışdı. Xüsusilə İbrahimxəlil xanın dövründə (1763-1806-cı illərdə) ipəkçilik geniş vüsət

almışdı. İrimiqyaslı ipəkçiliklə xanın özü və iri feodallar məşğul olurdular. İbrahimxəlil xanın Hindarxında 26, Cəfərqulu ağanın Doyran kəndində 12 çəkiliyi olması və xanın əhalidən məcəhət tərqiylə ipəkdən vergi topladığı haqqında məlumatlar var [1, s.449-450; 7, s.114]. İpək Qarabağın həm də əsas ixrac maddəsini təşkil edirdi. Şuşalı tacirlər təkcə Qarabağ xanlığında deyil, Şəki, Şirvan və Gəncə xanlıqlarında da ipəyin alış və satışını inhisara alaraq xam ipəyi və ipək parçaları Rusiyaya, Gürcüstana, İrana, Türkiyəyə aparırdılar. 1809-cu ilə aid məlumata görə, Şuşada 4000 pud keyfiyyətli xam ipək istehsal edilirdi [12, s.82-83, 532]. Yığılan xam ipək karxanalarda emal edilirdi. Bunu xanlıqlar dövründə ipək əyirən karxanalardan “karxana xərci” adlı vergi toplanması da təsdiq edir. Bu vergi bəzi hallarda ipəklə ödənilirdi. Bəzi digər vergilərlə yanaşı, ipəkdən toplanan mizan vergisi də iltizama verilirdi. İpəkçi ustalardan toplanan vergilər 236 xan manatına müqaitəyə verilirdi [5, s.125-176].

XIX əsrin 20-ci illərində Rusiya-İran müharibələri tut bağlarının xeyli hissəsinin məhv olmasına, ipəksarma emalatxanalarının dağıdılmasına səbəb olmuşdu. Nəticədə, Qarabağda illik xam ipək istehsalı azalaraq 1708 puda enmişdi [27, s.200]. Bu vəziyyət XIX əsrin 30-cu illərində də davam etmişdi. Bu dövrdə bölgədə 1600 tut bağları var idi və ildə 1700 pud barama istehsal edilirdi [25, s.292-293]. Qarabağda istehsal edilən xam ipəyin bir hissəsi Rusiyanın ipək sənayesinin artan tələbatını ödəmək üçün göndərilirdi. Rusiyaya hər il gümüş pulla 1 milyon rubl həcmində xam ipək ixrac edilirdi [3, s.79]. Toxuculuq fabriklərinin maraqlarını nəzərə alan çar hökuməti yeni işğal etdiyi Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın ipəkçilik bölgələrində ipəkçilik təsərrüfatının inkişafını təmin etmək məqsədilə 1836-cı ildə Peterburqda xüsusi şirkət [15, s.32], Şəkiddə isə “Cənubi Qafqazda ipəkçiliyi və ticarət sənayesini yayan cəmiyyət” yaratmış, tut bağlarının sahəsinin genişləndirilməsi üçün tədbirlər görmüşdü [32, s.160]. Görülən tədbirlər Qarabağda da ipəkçiliyin inkişafına təkan vermiş və 1838-ci ildə Qarabağdan təkcə Rusiyaya göndərilmiş xam ipəyin həcmi 1400 pud təşkil etmişdi [34, s.136].

Azərbaycanın işğalından sonra yaranmış sabitlik və Rusiya hökumətinin ipəkçiliyi bütün vergilərdən azad etməsi, XIX əsrin 40-cı illərində bölgədə ipəkçiliyin daha sürətlə inkişafına şərait yaratmış və ipək istehsalı əsrin 20-30-cu illəri ilə müqayisədə artaraq 2000 puda çatmışdı. İstehsal edilən ipəyin 2/3-i yenə də Rusiyaya ixrac edilirdi [15, s.20].

Rusiya və xarici bazarlarda xam ipəyə tələbatın artması XIX əsrin 50-ci illərində ölkədə ipək istehsalının yüksək səviyyəyə çatmasına səbəb olmuşdu. Bu dövrdə Qarabağda ipək istehsalı 4000-5000 puda çatmışdı. Qarabağ xam ipəyin illik istehsal həcminə görə əsas ipəkçilik bölgəsi olan Şəkiddən sonra ikinci yerə qalmışdı. Qarabağ ipəyi keyfiyyətinə görə də Şəki ipəyi ilə yanaşı dururdu [32, s.165]. İpək ticarəti ilə məşğul olan Şuşalı tacirlərə Moskva və

İstanbul bazarlarında, Nijniy Novqorod və Leypsiq yarmarkalarında tez-tez rast gəlmək olurdu [33, s.435].

XIX əsrin 40-50-ci illərində Avropada “qatina” adlanan ipəkqurdu xəstəliyinin ipəkçiliyə böyük zərbə vurməsi səbəbindən fabriklərinin Cənubi Qafqazdan, o cümlədən Azərbaycandan xam ipək əldə edərək böhrandan çıxmağa çalışırdılar [21, s.352]. XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq xarici ipək şirkətlərinin agentlərinin – qrenaryorların ölkənin ipəkçilik mərkəzlərindən külli miqdarda sağlam ipəkqurdu toxumunu xaricə çıxarmaları Qarabağda da xam ipək istehsalının kəskin azalmasına səbəb olmuşdu. Xarici qrenaryorların Azərbaycanda peyda olması “qatina” xəstəliyinin ölkənin ipəkçilik mərkəzlərinə yayılmasına da səbəb olmuşdu [34, s.240]. Cavanşir və Şuşa qəzaları, Kür çayı vadisi boyu yerləşən kəndlər bu xəstəlikdən daha çox zərər görmüşdü. Bu səbəbdən çoxları ipəkçiliyi atıb tut ağaclarını kəsməyə başlamışdılar [36, s.232]. Yalnız XIX əsrin 70-ci illərində ölkənin, o cümlədən Qarabağ bölgəsinin ipəkçilik təsərrüfatı tədricən yaranmış ağır vəziyyətdən çıxmağa başlamışdı. Yerli ipəkçilər “Yapon”, “Xorasan”, “Buxara” cinsləri kimi daha dözümlü ipəkqurdu cinslərinin bəslənməsinə başlamış və nəticədə, ipəkçilik canlanmağa başlamışdı [16, s.307-308]. 1873-cü ildən başlayaraq Fransadan ölkəyə gətirilən və Qarabağ kumdarları arasında da paylanan barama toxumları daha davamlı və məhsuldar olduğundan, digər yerlərdən gətirilən və yerli barama qurdlarına nisbətən baha satılırdı [37, s.172]. Fransa və İtaliyadan gətirilmiş barama qurdunun hər pudu 20 rubla satıldığı halda, digər barama qurdu növləri 13 rubla satılırdı [18, s.635]. Yeni cins ipəkqurdu toxumlarının yayılmasında Tiflisdə yaradılmış Qafqaz kənd təsərrüfatı cəmiyyətinin böyük rolu olmuşdu. Nəticədə, ipəkqurdu toxumlarının keyfiyyəti yüksəlmiş, barama yığımı kəskin artmışdı. 1872-ci ildə ölkənin iki əsas ipəkçilik mərkəzi olan Şuşa və Şəki qəzasında birlikdə 135800 pud, 1874-cü ildə isə 159604 pud xam ipək istehsal edilmişdi [35, s.243]. XIX əsrin 80-ci illərində isə Qarabağda ipəkçilik daha sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Cəbrayıl qəzasında 90, Şuşa qəzasında 77, Cavanşir qəzasında isə 30 olmaqla cəmi 197 kəndin əhalisi ipəkçiliklə məşğul olurdu [35, s.246]. İpəkçiliyin sürətli inkişafına 1887-ci ildə Tiflisdə açılmış “Qafqaz ipəkçilik stansiyası” və onun yerlərdə, o cümlədən Qarabağın Ləmbəran [21, s.353] və digər kəndlərində açılmış şöbələri, eləcə də şöbələrin nümunəvi kumxanalar vasitəsilə yerli kumdarlara ipəkqurdunun saxlanması, yemlənməsi haqqında məsləhətlər verməsi də müsbət təsir göstərmişdi. Belə nümunəvi məntəqələrdən biri Şuşa qəzasının Hacılar kəndində açılmışdı [23, s.45-46]. Şuşa qəzasının Ağcabədi, Ləmbəran, Zəngəzur qəzasının Qubadlı, Cəbrayıl qəzasının Qarğabazar və Cavanşir qəzasının Bərdə, Alpaut, Sarov və Kasapet kənd məktəblərində ipəkçilik kursları təşkil olunmuşdu [43, s.229, 278-311].

XIX əsrin 90-cı illərində xam ipəyə olan tələbatın artması Qarabağ

bölgəsində də ipək istehsalının sürətlə artmasına səbəb olmuşdu. Əgər 1890-cı ildə Qarabağda 30561 pud xam ipək istehsal edilmişdisə [22, s.8], 1897-ci ildə istehsalın həcmi 42180 pud təşkil etmişdi [31, s.86].

İpəksarmada buxar maşınlarının tətbiqinə qədər Qarabağ bölgəsində hələ qədim dövrlərdən “mancalıq” adlanan sadə ipəksarma dəzgahından istifadə edilirdi [41, s.7]. İpəksarmanın primitiv mancalıq dəzgahlarında həyata keçirilməsi əsrlər boyu davam etsə də, XIX əsrin II yarısından xam ipəyə olan tələbatın kəskin artması şəraitində artıq özünü döğrultmurdu. Kustar üsulla istehsal edilən ipək sapın keyfiyyəti aşağı idi. Belə saplar parça toxumağa yaramırdı və təkrar əyrildikdən sonra istifadə edildiyindən baha başa gəlirdi. [11, s.86-87]. Toxucuların ipək sapa olan tələbatının ödənməsində əsasən Şuşa şəhərində yerləşən və “şərbəfxana” adlanan emalatxanalr da müəyyən rol oynayırdı. Bu emalatxanalar kiçik kustar müəssisələr olub aşağı əmək məhsuldarlığı və istehsal texnikasının primitivliyi ilə fərqlənirdi. Burada 3-5 nəfər çalışır, bəzən isə muzzdlu natura ilə ödənilən fəhlələr də çalışdırılırdı [5, s.156]. XIX əsrin 30-cu illərində Şuşada ipəyin açılması və sarılması üçün 15 nəfərin çalışdığı 7 kələfaçan emalatxana mövcud olmuşdu. Emalatxana sahibi onun dəzgahında əyrilmiş ipəyin hər stili üçün mis pulla 24 qəpik, kobud ipək üçün isə mis pulla 18 qəpik alırdı [5, s.152; 24, s.312]. Şəhərdə ipək açmaq və çillə hazırlamaq üçün 16 işçisi olan kələfaçan dəzgahın olduğu haqqında məlumat da var [7, s.120].

XIX əsrin 50-ci illərində Şuşada ipəksarma və ipəkburma sənətinin əmtəə istehsalı səviyyəsinə yüksəlməsi “karxana” adlanan kiçik müəssisələrdə əmək bölgüsünün yarmasına da təsir etmişdi. Baramanın açılıb kələf çarxı üzərinə sarınması ilə “mancalıqçı”, xam ipək tellərinin seçilib yenidən küpü üzərinə sarınması ilə “nəqqat”, ipək tellərinin tovlanması ilə “tovçu”, ara ipəyinin sarınması ilə “lüləvəkil”, çillə çəkməklə “karatan”, çilləni qələməklərə bölməklə “karaçı”, çillə taylarını nire və sanaya düzməklə “tərrah” məşğul olurdu [9, s.289-290].

Qarabağda istehsal edilmiş xam ipək yüksək keyfiyyəti ilə həm daxildə, həm də xaricdə yaxşı satılan məhsullardan idi. XIX əsrin 80-ci illərində Batum limanının ilə Rusiyaya və Avropaya ixrac edilmiş 35996 pud xam ipəyin 34000 pudu ölkənin əsas ipəkçilik mərkəzləri olan Şəki, Şamaxı və Qarabağ bölgələrindən göndərilmişdi [32, s.218, 237,239].

Rusiyada və xarici bazarlarda xam ipəyə olan tələbatın kəskin artması XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq ipəksarma işinin xarakterində ciddi dəyişikliklərin meydana gəlməsinə və yeni kapitalist münasibətlərinin yaranmasına şərait yaratmışdı. Digər bölgələrdə olduğu kimi, Qarabağda fəaliyyət göstərən kustar ipəksarma karxanaları da istehsalı sürətlə artan baramanın emalının öhdəsindən gələ bilmirdi. Azərbaycanın işğalından sonrakı dövrdə müstəmləkə siyasəti yürüdən və digər ucqarlar kimi, Azərbaycanı da

ancaq xammal itehsal edən aqrar bölgə kimi görmək isətəyən çar hökuməti ipək fabrik sahiblərinin maraqlarını güdərək yerli şərbafxanaları rus manufakturaları üçün rəqib sayır və hesab edirdi ki, Cənubi Qafqaz əhalisinin başlıca qayğısı yüksək keyfiyyətli xam ipək hasil etməkdən ibarət olmalıdır [14, s.199]. Buna görə də əsas diqqətini xam ipəyin emalı işinə yönəldərək yerli ipək parça toxuculuğuna tamamilə biganə münasibət bəsləyirdi. Digər tərəfdən, Rusiya fabriklərinə böyük həcmdə tez korlanan yaş barama yükünə nisbətən emal olunmuş quru ipəyin göndərilməsi daha münasib idi [10, s.35]. Bunun nəticəsi idi ki, Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağ bölgəsində ipəksarma sənəti istisna olmaqla ipəkçiliyin heç bir sənət sahəsi fabrik mərhələsinə yüksələ bilməmiş, yalnız ipək toxuculuğu xalq arasında “karxana” adlandırılan forması ilə ənənəvi manufaktura mərhələsinə yaxınlaşa bilmişdi. Bölgədə baramanın bolluğu, qadın və uşaqların timsalında bol və ucuz işçi qüvvəsinin varlığı, eləcə də bölgənin xam ipəyinin Rusiyaya və xarici ölkələrə ixracının əsas mərkəzi olan Batum limanından uzaqda yerləşməsi də dövrün müasir texnologiyası ilə təchiz edilmiş müəssisələrin yaranmasına zərurət yaratmış və ipəksarma prosesinin bölgənin özündə təşkil olunmasına ciddi təsir göstərmişdi.

Qarabağda ipəksarmanın fabrik mərhələsinə keçidi Şuşa şəhərində, Şuşa və Cəbrayıl qəzalarında başlamışdı. Həm sənətkar və həm də fabrik tipli ipəksarma müəssisələrinin paralel fəaliyyət göstərdiyi Şəki-Zaqatala ipəkçilik mərkəzindən fərqli olaraq Qarabağda meydana çıxan ipəksarma fabrikləri tezliklə ipəksaran sənətkarları sıxışdırmışdı. 1860-1862-ci illərdə Şuşa qəzasında illik istehsalı 275-300 min rubl olan 26-36 müəssisə fəaliyyət göstərirdi. 1860-cı ildə Şuşada ilk ipəksarma fabriki açılsa da, 1863-cü ildə ipəkqurdu xəstəliyinin yayılması və xam ipəyin qıtlığı ilə bağlı fəaliyyətini dayandırmış, ipəksarma işinə olan tələbatı yenidən sənətkar tipli müəssisələri ödəməyə başlamışdı. 1863-1866-cı illərdə onların sayı illik istehsalı 300-500 min rubl olan 184-500 müəssisəyə yüksəlmişdi [34, s.419-421]. İstehsal həcmi nəzərə alaraq bu müəssisələrin kiçik sənətkar müəssisələri olduğuna əmin olmaq mümkündür. XIX əsrin 70-ci illərində ipəkçiliyin dirçəlməsi və dünya bazarında xam ipəyin qiymətinin yüksəlməsi, Şuşada və ətraf kəndlərdə yenidən ipəksarma fabriklərinin, xüsusilə də buxarla işləyən fabriklərin meydana çıxmasına və sənətkar tipli müəssisələrin yenidən sıradan çıxmasına səbəb olmuşdu. Buxar mühərriki ilə işləyən ilk ipəksaran fabrik 1867-ci ildə Şuşakənddə, 1869-cu ildə isə Şuşada açılmışdı [39, s.235]. Sənətkar tipli müəssisələrin sayı isə tədricən azalaraq 1872-ci ildə illik istehsalı 20000 rubl, işçi sayı 158 nəfər olan 150 müəssisədən, 1876-cı ildə hər birində 8-9 nəfərin çalışdığı və illik istehsalı 27 min rubl olan 40 müəssisəyə enmişdi. Sonralar sənətkar tipli ipəksarma müəssisələri tamamilə ləğv olunmuş və 1878-ci ildə 7 ipəksarma fabriki ilə əvəz olunmuşdu. Şuşada 1872-1879-cu illərdə 1-3 ipəksarma fabriki fəaliyyət göstərirdi [34, s.420-422]. XIX əsrin 70-ci illərinin

sonunda Şuşa qəzasında fabriklərin sayı daha da artaraq 10-a yüksəlmişdi [2, v.83-102]. Göründüyü kimi, XIX əsrin 70-ci illərində Şuşada, 70-ci illərin sonlarında isə Şuşa qəzasında ipəksarma fabrikləri yenidən meydana çıxmış və sənətkar tipli müəssisələr sıradan çıxmışdı.

XIX əsrin 80-ci illərində Qarabağda buxarla işləyən ipəksarma fabriklərinin sayı sürətlə artaraq 15-ə çatmışdı. İstehsal edilmiş ipək əsasən Moskvaya, qalanı isə Fransaya ixrac edilirdi [38, s.207-252]. Bu dövrdə Qarabağ bölgəsində 9 ipəkburma fabriki də fəaliyyət göstərirdi. İpəksarma işinin sənaye xarakteri alması nəticəsində kəndlilər daha əvvəllər olduğu kimi, baramanı dədə-baba dəzgahlarında sarıyıb xam ipək halına salmaq və ondan cecim toxuyub satmaq əvəzinə, onu buxarla işləyən ipəksarma fabriklərinə verməyi daha üstün tuturdular [21, s.354].

XIX əsrin 90-cı illərində də bölgədə ipəksarma əsasən fabrik tipli müəssisələrdə həyata keçirilirdi və 1894-cü ildə onların sayı artaraq 19-a yüksəlmişdi. İpəkqurutmada isə XX əsrin əvvəllərinə qədər hələ də sənətkar tipli müəssisələr qalırdı. 1884-1899-cu illərdə Cəbrayıl qəzasında 1-8 işçinin çalışdığı və illik istehsal həcmi 10-100 min rubl olan 5-12 xırda kустar ipəkqurutma müəssisəsinin fəaliyyət göstərdiyi haqqında məlumat var [34, s.422-430].

Qarabağda əsrlər boyu xam ipək istehsalının davamlı inkişafı burada ipək parça istehsalının da inkişafına təkan vermişdi. Mənbələrdə xanlıqlar dövründə bölgədə ipəkəyirən karxanalarının mövcudluğu və bu karxanalardan “karxana xərci”, ipək toxucularından “mancalıq pulu”, “culfa pulu” adlı vergi toplanması, Şuşada boyaqxanalarda digər məmulatlarla yanaşı, ipəyin də boyanması [24, s.313] haqqında olan məlumatlar da ipək parça toxuculuğu haqqında fikir yürütməyə imkan verir. Rusiya-İran müharibələrinin dağıdıcı təsirinin hələ hiss olunmadığı XIX əsrin ilk illərində Şuşada “manufaktura” adlandırılan ipəktoxuma müəssisələrində müxtəlif ipək parçalar istehsal edən 500 dəzgah fəaliyyət göstərirdi [12, s.82].

XIX əsrin 20-30-cu illərində Qarabağ bölgəsində ipək toxuculuğu ev peşəsi xarakteri daşıyırdı [32, s.159]. Qadınlar zərbaft tikmələrinə üstünlük verir, ipək parçaların üzrəndə qızıl saplarla müxtəlif kompozisiyalar toxuyurdular. Məhsulun bir hissəsini mübadilə üçün bazara çıxarırdılar. Bu istehsal Şuşa və Cəbrayıl qəzalarında daha geniş yayılmışdı [5, s.144-157]. Toxunan parçalar örtük, köynək və şalvar tikişində istifadə edilir və 3-8 gümüş rubla satılırdı [24, s.299]. Kəndlilərin xəzinə və mülkədarlara natura ilə ödədikləri vergilər sırasında ev sənayesi məhsulu olan ipək məmulatları da var idi [14, s.253]. Müharibələr ipək toxuyan sənətkarların sayının azalmasına səbəb olmuş və XIX əsrin ilk illəri ilə müqayisədə, Qarabağ xanlığının ləğv olunduqdan sonrakı 1823-cü ildə Şuşada ipək toxuculuğu ilə məşğul olan 135 sənətkar qalmışdı [17, II cədvəl].

XIX əsrin 30-cu illərində Şuşada 132 toxucu dəzğah fəaliyyət göstərirdi. Bu dəzğahlarda 324 toxucunun çalışdığı 42 ipək toxuyan müəssisə fəaliyyət göstərirdi. Bu müəssisələrdə 7200 ədəd ipək parça, 740 ədəd şal, 6100 ədəd qırmızı parça toxunmuşdu. Eni 10 verşokdan 1 arşına qədər, uzununu 25 arşın olan bir ədəd ipək parça gümüş pulla 8 rubl və daha artıq qiymətə sətirlirdi. Mənbədə Şuşada 50 dəzğahdan istifadə edildiyi manufakturaların olduğundan da xüsusi bəhs edilir [24, s.311-312]. İpək parça istehsalının geniş miqyas alması sənətkarlığın bu sahəsində yeni iqtisadi münasibətlərin – kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsinə şərait yaratmışdı. İpək məmulatların istehsalında ilkin kapitalist müəssisələri olan karxanalarda ixtisaslaşma mövcud idi. Mənbələrin birində göstərilir ki, Məşədi Abbas Mirzəmməd oğlunun və Məşədi Abbas Mehdi oğlunun karxanalarında peşəkar şərbafklar yalnız aloyşa toxuyur, İbrahim Kərbəlayı Hüseyn oğlunun karxanasında isə yalnız darayı istehsal olunurdu. Qalan iki karxanada hər növ ipək məmulatlar istehsal olunurdu. Kərbəlayı Kərim Mehdi oğlunun karxanasında çarqat və darayı, Məşədi Məlik Dadaş oğlunun karxanasında iki dəzğahda aloyşa, üçüncü dəzğahda isə kəlağayı toxunurdu [21, s.95-96]. Karxana sahibkarları özləri də toxucu sənətkarlar idi [4, s.30]. Karxanalarda əmək bölgüsü də mövcud idi və yardımçı peşələr yaranmışdı. İpəyin sarınması prosesi başa çatdıqdan sonra son nəticə kimi toxuma əməliyyatı – “kargərlik” və “pəstəkarlıq” adlanan əməliyyat həyata keçirilirdi. Bütün bu əməliyyatlar yerinə yetrildikdən sonra boyama əməliyyatına keçilirdi [10, s.82-121]. Karxanalarda muzdlu fəhlələrin əməyindən də istifadə edilirdi. Bu karxanalar adi sənətkar emalatxanalarından əmək məhsuldarlığı və istehsal həcmi ilə də fərqlənirdi. Hər bir karxananın gündəlik istehsal həcmi 14000 ədəd ipək və yaxud pambıq parça təşkil edirdi [24, s.311-312].

XIX əsri 30-40-cı illərində Şuşa şəhəri Şamaxı və Gəncə şəhərləri ilə yanaşı, Azərbaycanın ən mühüm ipəktoxuma mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi [6, s.97-108]. 1850-ci ildə Şuşada 42 ipək toxuyan müəssisə var idi ki, bu müəssisələrdə 528 sahibkar və fəhlə 132 dəzğahda işləməklə 55440 pud həcmində məhsul istehsal etmişdi. Hər müəssisəyə düşən fəhlə sayı 12 nəfər təşkil edirdi [40, s.79] və ildə 1000 ədəd tək cə “darayı” və “qəsabə” adlı ipək parça istehsal edilirdi [34, s.434].

İpək parça toxuculuğu müəyyən vərdiş və səriştə tələb etdiyindən peşəkar kişi toxucular – şərbafklar tərəfindən karxanada yerinə yetirilirdi. Keci isə sadə əyirmə üsulu ilə istehsal edilirdi. Keci sapı çıxdaş edilmiş və “pırlamış”, “kəmsarıq”, “tompal” adlanan baramalardan hazırlanırdı. Keci sap toxuculuğu məmulatları – cecim, çuxa, şalvar, tətinklik, köynək olduqca bəsit üsulla alındığından kümdar qadınların özləri tərəfindən evdə istehsal edilirdi. Cecim məişətdə əhəmiyyətinə və iqtisadi faydasına görə Qarabağın bütün kəndlərində və qəza mərkəzlərində, xüsusilə də Şuşada, Şuşa və Cəbrayıl

qəzalarında toxunurdu [32, s.230-231; 16, s.243].

Şuşa qəzasının Lənbəran kəndində “həmayan”, Ağcabədi və Xəlfərəddin kəndlərində “obagəzər” adlı zolaqlı cecimlər toxunurdu. Cecimlər xam ipək və keci sapından iki üzlü toxunduğundan 40-50 ilə qədər məişət əhəmiyyətini qoruyur və yüksək qiymətləndirilir, ancaq pula kəskin ehtiyac yarandığında bazara çıxarılırdı [20, s.97]. Qarabağda xıs qırmızı, namazi, tətlik, qanavuz, mov, qaytan, bafta, zərxara, qurşaq, çadra, tirmə, örtük, kəlağayı, şal, kimxa, darayı, qanavuz, atlaz, tafta, diba və s. ipək parçalar da toxunurdu [4, s.21]. Bölgədə toxunan ipək qanavuz parçalar əksər hallarda saya toxunurdu. Sarı, qırmızı, yaşıl, göy rənglərdə boyanmış qanavuzlardan qadın tuman-köynəklərinin və çarşablarının, yaşıl-göy və qırmızı-qara toxunuşlu qanavuzlardan isə kişi köynəklərinin hazırlanmasında istifadə edilirdi [4, s.24]. Bahalı parçalardan olan darayı XIX əsrin 90-cı illərinə qədər Şuşada toxunurdu [25, s.63]. Burada “yaşıl darayı”, “sarı darayı”, “dizlik darayı” və “cüttel darayı” adlı xüsusi darayılar toxunurdu [4, s.25]. Texnoloji baxımdan darayı arşinnüma və ədədi olmaqla zolaqlı və damalı toxunurdu [41, s.3]. Əksər hallarda bir rəngdə və saya toxunan arşinnüma darayılardan fərqli olaraq ədədi toxunuşlu darayılar özlərinin yüksək bədii xüsusiyyətləri ilə seçilirdi [4, s.25]. Bahalı parçalardan olan atlazın toxunuşu zamanı isə qızıl və gümüş saplardan istifadə edilirdi. Mənbələrdə üzərində qızıl və gümüş saplardan tikmə üsulu ilə çoxfıqurlu insan təsvirləri verilmiş atlaz parçalardan bəhs edilir [28, s.617]. Zərbaft da ipək, qızıl və gümüş sapların qatışığından toxunurdu və tərkibində qızıl saplar parçanın ümumi çəkisinin 15%-ni təşkil edirdi. Şuşada bahalı parçalarla yanaşı, nisbətən ucuz mov, kisəyi parçalar da toxunurdu. Bölgədə tafta, alaca və s. kimi arşinnüma toxumalarla yanaşı, çarşab, yorğanüzü, baş örtüyü, əl dəsmalı və s. ədədi toxumalar istehsal edilirdi. Şuşa və Cəbrayıl qəzalarında şalvarlıq, qurşaq, bəyaz istehsal olunurdu [32, s.230]. Bu istehsal şəxsi tələbatın ödənilməsi üçün nəzərdə tutulsa da, pula olan ehtiyac şəraitində satışa da çıxarılırdı [16, s.243]. Bölgədə qəsabə, aloyşa kimi ipək parçalar, həmçinin ipək çuxa, şalvar istehsal edilirdi. Şuşa üçün zolaqlı və dama-dama ipək materialdan hazırlanan və haşiyə bəzəyinin zənginliyi ilə şöhrət tapan “xanəylən” və “telhaşiyə” adlı ipək çarşablar xarakterik idi. Şəhərdə eni və uzunluğu 1-3 arşın olan kəlağayı [20, s.97], müxtəlif bədii şeritlər istehsal edilirdi [4, s.21]. İran və Türkiyədə gözəl Şuşa kəlağaylarına həmişə ehtiyac duyulurdu [8, s.124]. Şuşa toxumaları kiçik ölçüləri, sarı, xınayı, çəhrayı, qırmızı, açıq yaşıl və s. ilıq rəng qamması, eləcə də ədədi məmulatları güləbətinlə işlənən zəngin haşiyələri ilə seçilirdi. Şuşa və Ağcabədidə, evlərdə tovlı ipək və kəci ipliindən və ya bunların qarışığından “ladı” istehsal edilirdi. XIX əsrdə Qarabağda ipəkdən “vazi” adlanan qadın üst paltar, yorğanüzü, yüküzü kimi istifadə olunan müxtəlif rəngli zolaqlı “həmyanlar” da istehsal edilirdi [4, s.29, 37, 41].

Mənbələrdə XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq bütün Azərbaycanda ipək parça istehsalında tənəzzülün başladığı xüsusi qeyd olunur. Bu dövrün tədqiqatçılarından S.Qulişambarov bu tənəzzülün səbəbləri haqqında yazırdı ki, “Şərq üslublu naxışlarla toxunmuş və yerli istehsalın məhsullarına oxşar olan Moskva toxuculuq fabriklərinin məhsulları yerli bazarı doldurmuşdu” [16, s.331-332]. Nəticədə, yerli ipək parça məmulatları rəqabətə tab gətirmir, keyfiyyəti və ucuzluğu ilə seçilən gətirilmə məhsullar tərəfindən sıxışdırılırdı. Yerli ipək məmulatların qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi onların satışını məhdudlaşdırdığından ipək parça istehsalını da sərfəli etmirdi. Buna görə də yerli sakinlər istehsal etdikləri xam ipəyi emal edib parça toxumaqdansa ipək fabriklərinə sataraq daha böyük qazanc əldə etməyi üstün tuturdular. Əvvəllər müharibələr xam ipəyin ixracına imkan vermədiyindən daxili bazarda xammal tükənməz idi və Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına qədər ölkədə ipək toxuculuğu çox inkişaf etmişdi. Lakin işğaldan sonra çar hökuməti regionun bol və ucuz xammalından əsasən Rusiyanın ipək toxucu fabriklərini inkişaf etdirmək üçün istifadə etmişdi [26, s.63]. Yüksək keyfiyyətli xam ipəyin Rusiyaya və xarici ölkələrə daşınması, ipəktoxuma mərkəzlərində, o cümlədən Qarabağda xammal çatışmazlığına gətirib çıxarmışdı. Digər tərəfdən, XIX əsrin II yarısından başlayaraq ipəkçilik və ipəksarmada yaranan durğunluq öz əlvan təsviri və zərif toxunuşu ilə şöhrət qazanmış ənənəvi naxışlı ipək parçaların istehsalına təsir göstərməyə bilməzdi. Parçaların bədii xüsusiyyətlərinin dəyişilməsi, əlvan metal sapların böhranı səbəbindən məmulatların dekorativ həlli sadələşərək “xara”, “zərxara” kimi mürəkkəb hörgülü, geniş kompozisiyaya malik məmulatlar əvəzinə sadə quruluşlu, həndəsi naxışlı, kütləvi səciyyə daşıyan ipək parça istehsalı üstünlük qazanmışdı.

XIX əsrin II yarısından boyama sahəsində təbii boyaq əvəzinə ucuz və tez solan kimyəvi boyaqlardan istifadə edilməsi [4, s.13] nəticəsində yerli ipək toxucuları tədricən əhalinin tələbatından geri qalır, onların kustar üsulla toxuduqları məmulatların qiyməti düşdüyündən gəlirləri də azalırdı. S.Qulişambarov ağır vəziyyətə düşmüş toxucular haqqında yazırdı ki, “çox vaxt təəccüblənirsən ki, niyə görə (onlar) hələ də işləyirlər” [16, s.331].

Bu dövrün tədqiqatçıları Rusiyada pambıq parça istehsalının sürətlə artmasını və Cənubi Qafqaz bazarlarını pambıq parça ilə doldurmasının ipək parça istehsalına öz mənfi təsir göstərdiyini də xüsusi qeyd edirdilər. Əsas alıcı kütləsi olan yoxsul təbəqə ucuz pambıq parçadan toxunmuş məmulatları baha, lakin möhkəm Şuşa ipək parçalarından hazırlanmış məmulatlardan üstün tuturdular. XIX əsrin 60-cı illərinin başlanğıcında Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda ipəkçilik təsərrüfatlarında ipəkqurdu xəstəliyinin yayılmağa başlaması ilə xam ipək yığımının azalması nəticəsində qiymətinin yüksəlməsi, eləcə də bu sahəyə çar hökuməti tərəfindən kreditlərin ayrılmaması ipək parça istehsalının tənəzzülünü daha da dərinləşdirən səbəblərdən idi. Nəticədə, həm

də xammaldan tamamilə məhrum olmuş sahibkarlar kütləvi şəkildə müəssisələrini bağlamalı olurdular [6, s.97-108]. Toxuculuqda yaranan yeni kapitalist münasibətlərinin bərqərar olması və şəhərdə fabrik istehsalının genişlənməsi, eləcə də hətta XX əsrin əvvəllərinə qədər torpaqsızlıqdan və aztorpaqlıqdan əziyyət çəkən, öz təsərrüfatı ilə dolana bilməyən bölgənin toxucu sənətkarları bəzən hətta ailəlikcə sabit əməkhaqqı təklif edən fabriklərdə işə düzəlir, muzdla işləyən fəhlələrə çevrilirdilər. Yaranmış bu vəziyyətin uzun müddət davam etməsi ipək parça toxuculuğunda əsrlərlə formalaşmış ənənələrin və vərdişlərin itirilməsinə və ixtisaslı ipək toxucularının qıtlığına gətirib çıxarmışdı. 1858-1859-cu illərdə Şuşada ipək toxuyan müəssisələrin sayı azalaraq 28-ə enmiş, illik istehsal həcmi isə cəmi 18000 rubl təşkil etmişdi [34, s.80; 30, s.84]. İstehsal olunmuş məhsulun həcmindən çıxış edərək bu müəssisələrin kiçik əmtəə xarakteri daşdığına əmin olmaq olar. XIX əsrin 60-cı illərinin başlanğıcında ipək toxuculuğundakı tənəzzül müəssisələrin sayında daha əhəmiyyətli azalma ilə müşahidə edilmişdi. 1861-ci ildə Şuşada mövcud ipəktoxuma müəssisələrinin sayı 26-ya, 1862-ci ildə isə 16-ya enmiş, istehsal həcmi müvafiq olaraq 95000 və 78000 rubl təşkil etmişdi. Göstərilən müəssisələr də 1963-cü ildən öz fəaliyyətlərini dayandırmış və Şuşada ipək parça istehsalında uzunmüddətli fasilə yaranmışdı. Azərbaycanda ipək parça toxuyan müəssisələrin sayının XIX əsrin 60-cı illərinin ortalarında 60-cı illərin əvvəlləri ilə müqayisədə 2,5 dəfə azalması bu tənəzzülün bütün ölkəni əhatə etdiyinə dəlalət edir [34, s.72-80].

XIX əsrin 70-ci illərində ipəkçilik təsərrüfatlarının bərpasına baxmayaraq ipək toxuculuğunda təxminən 20 il davam etmiş fasilədən sonra 1886-1893-cü illərdə bölgədə sənətkar tipli ipək parça toxuculuğunun yenidən bərpasına cəhd edilsə də, bu, ipək toxuculuğunun əvvəlki şöhrətinin qaytarılmasına gətirib çıxara bilməmişdi. 1886-cı ildə Şuşa şəhərində hər birində 1-2 işçinin çalışdığı və illik istehsal həcmi 1000 rublu keçməyən 3-4 ipəktoxuma müəssisələri açılsa da, 1893-cü ildə şəhərdə cəmi 3 işçinin çalışdığı 3 ipəktoxuma müəssisəsi qalmışdı [34, s.93]. Göründüyü kimi, XIX əsrin ortalarında bölgədə inkişaf etmiş karxana şərbaflığı əsrin sonlarına doğru öz xarakterini dəyişmiş, bəziləri tələbatın azalması ilə ləğv olunmuş, bəziləri isə zəif də olsa öz fəaliyyətlərini davam etdirmiş və əsasən bazar üçün məhsul istehsal etmişlər. 1896-cı ildə Şuşada 5 şərbaft karxanasının qalması və bu karxanalarda 4 növ ipək parça məmulatı – darayı, kəlağayı, çarqat və aloyşa toxunması haqqında mənbələrin birində məlumat verilir [20, s.94]. Görünür, bu müəssisələr də sonralar öz fəaliyyətlərini dayandırmışdır. Belə ki, sonrakı dövrə aid mənbələrdə Şuşada ipəktoxuma müəssisələrinin fəaliyyəti haqqında məlumat rast gəlinmir. Lakin Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Qarabağ bölgəsində də ipək istehsalında sənətkarlığın tənəzzülə uğramasına və fabrik istehsalının hakim olmasına baxmayaraq kустar ipək məmulatı istehsalı

tamamilə sıxışdırılıb aradan çıxarıla bilməmişdi və şəhərdə kiçik emalatxanalar, kəndlərdə isə ev şəraitində ailələr ipək parça toxuculuğunu davam etdirirdilər. Belə ki, hətta XIX əsrin sonlarında belə kустar ipək parça toxuculuğu hələ də gəlirli sahə olaraq qalırdı. Əgər fabrikdə toxunmuş bir növ parçanın dəzqahda toxunması sahibinə 25-30 rubl gəlir gətirirdisə, kустar toxucu bəsit ailə dəzqahında 125 rubl gəlir götürürdü [16, s.331-332]. Yerli əhali, xüsusilə də varlı təbəqə arasında ipək məmulatlara tələbatın hələ də qalması da kустar ipək toxuculuğunu stimullaşdırırdı. XIX əsrin sonlarında varlı şəhər ziyalıları kустar istehsalı olan zərif, sayə mahud parçadan paltar geyinməyə üstünlük verirdilər [19, s.198-206]. Bu səbəbdən “bəzi fabrik sahibləri... istehsalı dayandırmasalar da, əsasən kустar sənətkarlar işləyirdi” [16, s.331-332]. Dövrün tədqiqatçılarından N.Şavrov da XX əsrin əvvəllərində Şuşa şəhərində hələ də evlərdə “kargah” adlanan çox primitiv ağac dəzqahlarda müxtəlif ipək məmulatlarının toxunduğunu qeyd edirdi [41, s.3].

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov N. Qarabağ və “Qarabağnamələr” // Qarabağnamələr. II kitab, Bakı: Yazıçı, 1991, s.449-450
2. Azərb. DTA. f. 43, siy. 2, iş 867
3. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c. (XIX əsr). Bakı: Elm, 2000, 456 s.
4. Əliyeva G. Azərbaycanın bədii parçaları və tikmələri. Bakı: Elm, 1990, 175 s.
5. Hacıyeva Z. Qarabağ xanlığı: sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu. Bakı: Təhsil, 2007, 254 s.
6. Hüseyinov H. XIX əsrdə Azərbaycanda ipəktoxuma istehsalının vəziyyəti və onun xarakteri. (1840-1880-ci illər) // Azərbaycan Dövlət Universitetinin xəbərləri, 1959, № 6, s.97-108
7. Hüseyinov Y. Qarabağ tarixi mənbələrdə. Bakı: Şuşa, 2012, 248 s.
8. Məmmədov N.R. Azərbaycan Respublikasının Şuşa şəhərinin tarixi. Bakı: Avropa, 2016, 960 s.
9. Mustafayev A.N. Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı: Elm, 1999, 323 s.
10. Mustafayev A.N. Azərbaycanda şərbafıq sənəti. Bakı: Elm, 1991, 192 s.
11. Vəliyev T.T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ipək emalı sənayesi (1900-1917) Bakı: Elm, 1977, 148 s.
12. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией. Архив Главного управления наместника Кавказскою. (АКАК) Издан под редакцией председателя Комиссии А.Д. Берже. т. IV, док. 95, Тифлис: Типография Главного управления Наместника Кавказского, 1870, 760 с.
13. АКАК. т. IV, док. 96, Тифлис: 1870, 760 с.
14. АКАК. т. VIII, док. 117, Тифлис: 1881, 1033 с.
15. Гагемейстр Ю.А. Закавказские очерки. ч. III, СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1845, 162 с.
16. Гуллишамбаров С.И. Обзор фабрик и заводов Закавказского края. Тифлис:

- Типография Канцелярии Главногоначальствующего, 1894, 360 с.
17. *Егизаров С.А.* Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. II, Городские цехи. Казань: Типография Императорского Казанского Университета, 1891, 242 с.
 18. Материалы по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. т. I, Тифлис: 1885, с. 893
 19. *Мержеевский С.Е.* Кустарная промышленность в России. Т. V, СПб., 1898, 412 с.
 20. *Мириманов Г.А.* Кустарные шелковые промыслы Шушинского уезда // Труды Кавказской шелководческой станции, т. VIII, Тифлис, 1896, с. 89-100
 21. *Мочалов В.Д.* Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX века. М.: Изд. АН СССР, 1958, 492 с.
 22. Обзор Елизаветпольской губернии за 1892 год. Тифлис: тип. Е.И. Хеладзе, 1893, 44 с.
 23. Обзор Елизаветпольской губернии за 1913 г. Тифлис: Тип-лит. Т-ва Либерман и К^о, 1915, 85 с.
 24. Обзорение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Ч. III, СПб.: Типография департамента внешней торговли, 1836, 392 с.
 25. Описание Кавказской выставки предметов сельского хозяйства и промышленности в городе Тифлисе в 1889 года. Ч. II, Тифлис: 1893, 378 с.
 26. Отчеты о деятельности Кавказского кустарного комитета и учреждений по кустарной промышленности на Кавказе в 1912-1914 гг. Тифлис, 1915, 658 с.
 27. Памятная книга Елизаветпольской губернии на 1914 год. Тифлис: Типография наместника Е.И.В. на Кавказе, 1914, 381 с.
 28. Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией. (Изд. под ред. Н.И. Веселовского), т. III, СПб.: Лештуковская паровая скоропечатаня П.О. Яблонского, 1898, 741 с.
 29. Райко Н.А. Краткий очерк шелководного промысла в Закавказье / Газ. "Кавказ", 1854, июль, № 54
 30. *Садыхова Г.* История города Шуши (XIX – начало XX вв.). Баку: Нурлан, 2004, 184 с.
 31. Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края. Под ред. Е.И. Кондратенко. Тифлис: Типография М. Шарадзе и К^о, 1899, 822 с.
 32. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т. IV, ч. 1-2, Тифлис: Типография М.Д.Ратинянца, 1888, 892 с.
 33. Статистическое описание Шемахинской губернии / Кавказский календарь на 1852 год. Тифлис: Типография Канцелярии Наместника Кавказского, 1851, с. 405-452
 34. *Сумбатзаде А.С.* Промышленность Азербайджана в XIX веке. Баку: Изд-

- во Азерб. ССР, 1964, 501 с.
35. *Сумбатзаде А.С.* Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке. Баку: Изд-во Азерб. ССР, 1958, 364 с.
 36. Труды Кавказского общества сельского хозяйства. Тифлис: Типография А.А. Михельсона, 1885, № 1, 435 с.
 37. Труды Кавказского общества сельского хозяйства. Тифлис: Типография А.А. Михельсона, 1885, № 23, 387 с.
 38. Труды Кавказской шелководческой станции за 1887 и 1888 гг. Т. I, Тифлис: Типография А.А. Михельсона, 1889, 276 с.
 39. Труды Кавказской шелководческой станции за 1889 г. Т. II, Тифлис: Типография А.А. Михельсона, 1891, 245 с.
 40. *Ханыков Н.* О промышленности в Шемахинской губернии: земледельческой, мануфактурной, торговой / Газ. "Кавказ", 1850, март, № 20
 41. *Шавров Н.Н.* Домашнее кустарное татарское ткачество и кустарно-промышленное шелкоткацкое производство // Труды Кавказской шелководческой станции. Т. XII, вып. 3 Тифлис: Тип. К.П.Козловского, 1902, с.18-39
 42. *Шавров Н.Н.* Исследование Кавказского шелководства // Труды Кавказской шелководческой станции за 1887-1888 гг. Т. I, Тифлис: Типография А.А. Михельсона, 1889, с.242-260
 43. *Шавров Н.Н.* Описание кавказского шелководства. Тифлис: Тип. Канцелярии Главнокомандующего гражд. ч. на Кавказе, 1891, 320 с.

Redaksiyaya daxil olub 05.03.2020